

Nooit meer bladeren?

DIGITALE KRANTENARCHIEVEN ALS BRON

Historici die zich bezighouden met de geschiedenis van journalistiek en gedrukte media hebben geen gebrek aan bronnen.¹ Verreweg de meeste kranten en tijdschriften zijn integraal bewaard gebleven op redacties, in archieven en bibliotheken. Toegegeven: met de beschikbaarheid van redactie- en bedrijfsarchieven die nuttig zijn voor het schetsen van de context waarin media tot stand kwamen, is het minder rooskleurig gesteld. Maar de verzamelde leggers van kranten en tijdschriften bieden een prachtig inzicht in enerzijds de inhoud van het nieuws, en de representatie van historische ontwikkelingen en gebeurtenissen, en anderzijds in veranderingen in de journalistiek zelf. Het repeterende karakter van berichtgeving en de volledigheid van overlevering bieden de mogelijkheid processen langdurig vergelijkend te analyseren in de tijd. Historici hebben zich tot op heden echter nauwelijks raad geweten met de omvang en rijkdom van deze bron. Hoe moesten zij zich een weg eten door deze rijstebrijberg van informatie?

De grootschalige digitalisering van kranten biedt mogelijkheden om onderzoek voortvarender ter hand te nemen. Het meest in het oog springende voordeel is dat de krant als bron toegankelijker wordt. Belemmeringen van tijd en afstand worden opgeheven; vanachter hun bureau kunnen onderzoekers collecties op elk gewenst moment raadplegen en gemakkelijk doorzoeken. Krantenarchieven waarvoor men voorheen naar verschillende steden moest reizen, zijn nu op één virtuele plek in samenhang te bekijken en met één vraag tegelijkertijd doorzoekbaar. De site Historische Kranten van de Koninklijke Bibliotheek bevat bijvoorbeeld naast kranten die op verschillende plekken in Nederland worden bewaard, ook exemplaren uit de voormalige koloniën in de Oost en West evenals zeldzame exemplaren uit lastig toegankelijke archieven in bijvoorbeeld Rusland en het Vaticaan. Ook buitenlandse kranten zijn in toenemende mate beschikbaar via al dan niet commerciële portals als The British Newspaper Archive, het Franse Gallica en Amerikaanse Proquest Historical Newspapers.²

* Marcel Broersma is als hoogleraar Journalistieke Cultuur en Media verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen en het Groningen Centre for Journalism Studies. Hij leidt hier momenteel het door NWO gesubsidieerde VIDI-project "Reporting at the Boundaries of the Public Sphere. Form, Style and Strategy of European Journalism, 1880-2005". Hierin wordt bestudeerd, onder meer via een grootschalige inhoudsanalyse van negen Britse, Franse en Nederlandse kranten, hoe journalistiek en berichtgeving van vorm en karakter veranderden in de lange twintigste eeuw. Broersma is lid van de wetenschappelijke adviescommissie van het krantendigitaliseringsproject van de Koninklijke Bibliotheek en redacteur van *TMG*.

Homepage van de site *Historische Kranten van de Koninklijke Bibliotheek*.

Bron: kranten.kb.nl

Kranten zijn door de omvang en volledigheid van hun berichtgeving interessante historische bronnen. Doordat praktische barrières zijn verdwenen, nemen de mogelijkheden voor onderzoek toe, en kan dit bijzonder efficiënt plaatsvinden. De periode van tijdrovend en vaak vruchteloos bladeren in stoffige leggers lijkt voorbij. Omdat aanbod vraag genereert, zal het gebruik van gedigitaliseerde bronnen door onderzoekers en studenten naar verwachting snel toenemen. Op zich is dat voor de geschiedwetenschap, en de mediageschiedenis in het bijzonder, een buitengewoon positieve ontwikkeling. Maar de beschikbaarheid van grote hoeveelheden historische kranten uit binnen- en buitenland roept tegelijkertijd methodologische vragen op. Het is de vraag of de geschiedwetenschap, die is ingesteld op schaarste aan bronnen, wel het methodologisch gereedschap bezit om een overdaad aan informatie zinvol te analyseren.

Na een kort historiografisch overzicht, zal ik hieronder ingaan op de verandering die de digitalisering teweegbrengt voor kranten als historische bron. Kranten moeten, zo betoog ik, worden beschouwd als een seriële bron: een complete reeks van gegevens die door de tijd heen – soms vanaf de zeventiende eeuw – is overgeleverd. Vervolgens zal ik betogen dat gedigitaliseerde periodieken een ‘nieuwe’ bron zijn, die fundamenteel verschilt van haar analoge tegenvoeter. Ik zal ingaan op de methodologische problemen die hieruit voortvloeien en wijzen op de nieuwe mogelijkheden voor onderzoek naar journalistieke berichtgeving. Daarbij zal ik putten uit mijn eigen onderzoekservaring. Niet omdat er geen andere voorbeelden zijn – die zijn er in overdaad –, maar omdat ik hiermee het meest vertrouwd ben. Hoe moeten historici en archieven omgaan met gedigitaliseerde en digitaal geboren bronnen?

De ontbrekende inhoud

In de geschiedschrijving van de Nederlandse pers en journalistiek zijn drie ontwikkelingen te ontwaren. Het vakgebied begon in de tweede helft van de negentiende eeuw met het in kaart brengen van de institutionele omgeving en de maatschappelijke kaders waarin journalistiek werd bedreven. In de jaren 1990 verplaatste de aandacht zich naar journalistieke processen op redacties en de productie van nieuws. De inhoud van kranten is in Nederland, maar ook daarbuiten, echter nog nauwelijks systematisch bestudeerd.³ Dat heeft iets merkwaardigs, omdat – zoals Frank van Vree al in 1992 constateerde – ‘the heart of the matter’ zo buiten beeld blijft.⁴ Kranten ontlenen niet alleen hun aantrekkingskracht op lezers, maar ook hun invloed en positie in de samenleving aan hun representatie van de werkelijkheid en de performatieve kracht die daarmee gepaard gaat.⁵ Meer aandacht voor de wijze waarop het proces van representatie verliep en voor de inhoud van kranten is dan ook gerechtvaardigd. Recent zien we een voorzichtige ontwikkeling in die richting.⁶ De digitalisering van historische kranten biedt nu mogelijkheden om de historiografie een stap verder te brengen en zo te komen tot een integrale benadering van de geschiedenis van journalistiek.

Mr. W.P. Sautijn Kluit (1838-1894) zette in de tweede helft van de negentiende eeuw de eerste stappen op het vakgebied van de persgeschiedenis; die hield zich vervolgens bezig met de institutionele contouren van het perslandschap.⁷ Kluit en zijn navolgers zijn lang bezig geweest met het in de meest letterlijke zin veiligstellen van bronnen – het bewaren van kranten, omdat die een belangrijke historische bron zijn, is niet altijd evident geweest en was ook niet het belangrijkste aandachtspunt voor het zich ontwikkelende archief- en bibliotheekwezen. Daarnaast concentreerden zij zich op het beschrijven van de bedrijfsmatige en politieke context waarin journalistiek werd bedreven. Om een nieuw vakgebied uit de grond te kunnen stampen was allereerst een feitelijke inventarisatie en beschrijving van het medialandschap noodzakelijk.

Tot de jaren 1980 was de bestudering van de pers en journalistiek tot op grote hoogte een zaak van individuele onderzoekers, zoals H. J. Scheffer, Maarten Schneider en Joan Hemels, die archivalia en krantencollecties in kaart brachten en exploreerden. Zij schreven sterk institutionele studies die waren gebaseerd op grondig archiefonderzoek. In dit stadium van de historiografie leek het bijeenbrengen van feiten over de institutionele context waarin nieuwsproductie plaatsvond meer prioriteit te hebben dan te komen tot samenhangende analyse over de rol en functie van journalistiek in de samenleving. De pers werd gezien als een afzonderlijk studieobject dat relatief geïsoleerd van de samenleving waarvan zij deel uitmaakte werd bestudeerd. Een hoogtepunt in deze ontwikkeling is de publicatie van de vierde druk van Schneider en Hemels' *De Nederlandse krant* in 1978. Dit standaardwerk is een nuttige synthese van alle in de loop der jaren bijeengebrachte feiten over de institutionele kaders waarin journalistiek functioneerde, maar waaraan een organiserende analyse ontbrak.⁸

Toen het bestek was gezet, verschoof de aandacht van historici in het derde kwart van de vorige eeuw geleidelijk naar de ontwikkeling van journalistiek. Zij analyseerden haar geschiedenis veelal als een proces van professionalisering waarin autonome routines en conventies werden ontwikkeld in samenhang met een systeem van professionele normen. Waar eerdere historici de pers nog vooral beschreven als onderwerp van wet- en regelgeving door de overheid en als instrument van de politiek, was hier meer aandacht voor de rol van dagbladen als actoren in de samenleving, met nadruk op hun rol binnen de democratie. Deze verschuiving was mede ingegeven door een grotere sensibiliteit voor internationale ontwikkelingen in de historiografie. De verzuchting van James Carey die ‘journalism history’ in 1974 typeerde als ‘something of an embarrassment’ en pleitte voor een ‘history of reporting’ drong ook in Nederland door. Het werk van Michael Schudson die in zijn *Discovering the News* de ontwikkeling van de Amerikaanse journalistiek nadrukkelijk analyseerde in verband met de politieke en culturele context waarin zij functioneerde, was daarbij een invloedrijke inspiratiebron.⁹

Het mooiste voorbeeld van deze nieuwe benadering was Frank van Vree’s geschiedenis van *de Volkskrant* waarin hij de metamorfose die dit dagblad tijdens de ontzuiling onderging van katholiek orgaan tot een moderne kwaliteitskrant voor de massa onder het vergrootglas legde.¹⁰ Het samenspel tussen een vernieuwende redactie die met behulp van nieuwe reportagetechnieken de sociale veranderingen probeerde te vangen en een nieuw publiek dat reikhalzend uitkeek naar een krant die de mentaliteit, ideeën en levensstijl van een jongere, progressieve generatie kon verwoorden, wordt in dit boek consciëntieus ontrafeld. Het journalistieke beleid van de hoofdredacties, de redactie als sociale biotoop, nieuwe stijlen van verslaggeving en de herformulering van journalistieke normen als reactie op bredere maatschappelijke ontwikkelingen vormen de rode draad in een even overtuigend als dwingend betoog. Andere onderzoekers, zoals Gerard Mulder en Paul Koedijk, Huub Wijffjes en Mariëtte Wolff, volgden in dit voetspoor en concentreerden zich, gebaseerd op redactiearchieven en secundaire bronnen als memoires en vaktijdschriften, op de transformatie van journalistieke praktijken, routines en normen.¹¹

De inhoud van kranten bleef echter onderbelicht. Voor (pers-)historici was het doen van onderzoek in de leggers een tijdrovende en vaak ook frustrerende bezigheid. In analoge collecties is het zoeken van artikelen over een specifiek onderwerp bijzonder arbeidsintensief. Als onduidelijk is waar en wanneer stukken zijn verschenen, betekent het eindeloos bladeren, lezen en zoeken. Maar ook als wel een datum beschikbaar is, blijkt het niet altijd gemakkelijk om berichtgeving terug te vinden. Tijdens het samenstellen van een publicatie met de mooiste reportages uit 250 jaar *Leeuwarder Courant* merkten Gitte Brugman en ik bijvoorbeeld dat het, zelfs wanneer wij precies wisten wanneer belangrijke historische gebeurtenissen hadden plaatsgevonden, bijzonder veel tijd en moeite kostte om hierover artikelen te vinden. De niet altijd logische indeling en de holistische verslaggeving van deze regionale krant, die op dit punt overigens niet erg verschilt van andere Nederlandse kranten, maken zoeken bewerkelijk. Indexen, zoals die bestaan voor bijvoorbeeld de Lon-

dense *Times*, zijn voor Nederlandse kranten nauwelijks beschikbaar.¹² Soms is er een specifiek hulpmiddel, zoals in het geval van de *Leeuwarder Courant* een register van historische onderwerpen waarover de krant schreef tussen 1752 en 1952.¹³ Maar die zijn uit de aard der zaak altijd globaal en qua onderwerp beperkt.

De krant kan *grosso modo* op drie manieren worden gebruikt als bron. Ten eerste als informatiebron over tal van historische onderwerpen en ontwikkelingen. De berichtgeving wordt dan meestal gebruikt om feitelijke gegevens te achterhalen of als illustratie; uit de kolommen wordt een aansprekend citaat gekozen dat het betoog kleurt en van reliëf voorziet. In dit soort onderzoek wordt vaak weinig aandacht besteed aan de journalistieke, institutionele of intertekstuele context waarin citaten zijn gebruikt. Het medium zelf is geen object van onderzoek of kritische reflectie. Een observatie als die van de Britse historicus Brian Maidment die in 1990 constateerde dat er nauwelijks aandacht was voor periodieken op zichzelf, ‘though many articles and essays depend on evidence drawn from periodicals to substantiate, illustrate, or reinforce arguments constructed out of other kinds of scholarly evidence’, heeft in Nederland en daarbuiten nog nauwelijks aan belang ingeboet. Ook zijn pleidooi om periodieken serieus te nemen als object van studie heeft nog steeds zeggingskracht.

‘If we regard periodicals not like fossil hunters, in search of specimens to fill a cabinet, but like theoretical geologists or theologians, as expositions of processes by which change occurs and is made legible, then I think a quite major shift in thinking will have occurred.’¹⁴

Wanneer de krant zelf object van studie was, dan gebeurde dit meestal aan de hand van geruchtmakende casussen. Onderliggende vraag bij deze tweede lijn van onderzoek in historische kranten is dan hoe periodiek a, b of c berichtte over onderwerp x, y of z. De beeldvorming over specifieke gebeurtenissen zoals de Russische revolutie, de opkomst van nazi-Duitsland of de revolutionaire jaren 1960 was bijvoorbeeld onderwerp van studie.¹⁵ In de geschiedschrijving van individuele kranten wordt zelden systematisch bestudeerd wat kranten schreven en hoe zij het nieuws presenteren aan de lezer. Wel wordt vaak aandacht besteed aan de berichtgeving over specifieke, exemplarische gebeurtenissen die iets van het DNA van een blad of de geldende mores in de journalistiek moeten blootleggen. Zo lijkt een analyse van de Greet Hofmans-affaire welhaast een verplicht nummer in iedere monografie van een dagblad.¹⁶

Ten derde kan meer systematisch worden gekeken naar de structuur van de berichtgeving. Een dergelijke analyse, die de trends onder specifieke incidenten blootlegt, ontbreekt echter veelal. Wijfjes kampte bijvoorbeeld bij het schrijven van zijn mooie synthese over het ontstaan van de journalistieke professie in Nederland – niet voor niets getooid met de ondertitel *Beroep, cultuur en organisatie* – met een gebrek aan informatie over de ontwikkeling van de inhoud van kranten. Hij ging daarom af op memoires en andere boeken van journalisten over hun vak, de archie-

ven van bijvoorbeeld de NVJ en haar voorlopers, en op discussies in journalistieke vaktijdschriften. Daarom biedt zijn werk in de eerste plaats een analyse van het zelfbeeld dat journalisten in de twintigste eeuw (vaak in retrospectief) construeerden van hun beroep – hun ‘opvattingen over het journalistieke beroep en de roeping’ – dan dat dit gerelateerd wordt aan wat zij in werkelijkheid deden en schreven.¹⁷

Pas in het laatste decennium wordt deze lacune in het historisch onderzoek naar journalistiek langzaam opgevuld.¹⁸ In twee studies naar regionale kranten is een poging gedaan om de berichtgeving over langere tijd systematisch te onderzoeken. Zelf bestudeerde ik met behulp van een kwantitatieve inhoudsanalyse, aangevuld met gericht kwalitatief onderzoek naar specifieke casussen en de berichtgeving in steekproefjaren, de inhoud van de *Leeuwarder Courant* van 1752 tot 2002.¹⁹ Het leverde inzichten op in zowel de inhoudelijke verbreding van de krant – nieuwe onderwerpen werden geïntroduceerd en de geografische spreiding van het nieuws veranderde – als in de introductie van bijvoorbeeld nieuwe genres, fotografie, vormgeving, taalgebruik en de snelheid van het nieuws. Rutger de Graaf analyseerde aan de hand van een uitvoerige inhoudsanalyse de inhoud van Bossche en Groningse kranten en pamfletten in de negentiende eeuw. Hij laat zien hoe de functie van lokale nieuwsmedia veranderde en hoe ze nieuwe onderwerpen en genres introduceerden.²⁰ Een bijkomend voordeel van systematische analyse van de inhoud is dat resultaten onderling vergeleken kunnen worden. De uitkomsten in Den Bosch en Groningen bleken in hoofdlijnen overeen te komen met die in Leeuwarden. Dat is een aanwijzing voor de algemene geldigheid van de uitkomsten – maar met alle mitsen en maren van dien. Lokale en regionale kranten zouden bijvoorbeeld in journalistieke vernieuwing kunnen ‘achterlopen’ bij landelijke dagbladen.

Systematisch onderzoek op dit terrein is hard nodig omdat door (pers-)historici op basis van primair en secundair bronnenmateriaal, zoals redactienotulen, vaktijdschriften en memoires, wel allerlei aannames zijn gedaan over de transformatie van de Nederlandse journalistiek en verschuivingen in de vorm en inhoud van berichtgeving. Soms leidt dat ertoe dat veranderingen en innovaties, zoals de opkomst van verslaggeving en de invoering van nieuwe genres als de reportage, te vroeg worden gedateerd. ‘The transition period is claimed to have been between 1880 and 1920, but our results prove that throughout the twentieth century, journalism is still in the middle of a process of coming to terms with the new norms, routines and forms’, concluderen bijvoorbeeld Harbers en Den Herder op basis van een grootschalige inhoudsanalyse van Britse en Nederlandse kranten.²¹ Wat zich wreekt is dat beweringen van bronnen over nieuwe conventies, routines en praktijken niet worden getoetst aan de berichtgeving. Wanneer dat wel gebeurt, blijken zij lang niet zo alomtegenwoordig en snel te zijn opgetreden als journalisten – en pershistorici in hun voetspoor – in hun, bewust en onbewust gekleurde, herinneringen veronderstellen.²²

In andere gevallen klinken aannames van historici wel plausibel, maar zijn ze gewoonweg onjuist. Een voorbeeld is de bewering van Knippenberg en De Pater in hun standaardwerk *De eenwording van Nederland* dat de inhoud van kranten in het

begin van de negentiende eeuw ‘regionaal van aard’ was en pas aan het eind van de eeuw sprake was van ‘geografische schaalvergroting’. De nieuwe aandacht voor landelijk en internationaal nieuws zou leiden tot een mentale ‘blikverruiming’ en ‘een versterkt natiebeseft’.²³ Dit past buitengewoon goed in hun these, maar empirisch onderzoek leidt tot de tegenovergestelde conclusie. (Regionale) kranten besteedden aan het begin van de eeuw juist buitengewoon veel ruimte aan nationaal en internationaal nieuws en gingen pas na 1850 ruimte inruimen voor lokaal en regionaal nieuws.²⁴ Alleen door systematisch de berichtgeving te analyseren, treedt dit aan het licht.

Via haar berichtgeving, die de lezers dagelijks onder ogen krijgen, oefent een krant invloed uit en is zij een factor van belang in de samenleving. Meer inzicht in de structurele transformatie van berichtgeving door de eeuwen heen is in mijn ogen daarom gewenst. Hoe media de werkelijkheid representeerden en haar structureerden voor de lezers, hoe zij groepsidentiteiten construeerden, en fungeerden als opvoeder en machtsinstrument is een bijkans blanco vlek. Onderzoek naar veranderingen in onderwerpskeuze en invalshoeken, maar zeker ook naar de ontwikkeling van vorm- en stijlconventies die niet alleen bepalend zijn bij de selectie en organisatie van nieuws, maar ook voor de wijze waarop het nieuws gepercipieerd wordt door de lezer, is een zeldzaamheid. Deze patronen onder het nieuws garanderen de rituele functie van de journalistiek, en zijn zo bepalend voor de wijze waarop burgers de werkelijkheid ervaren.²⁵ Er zou kortom meer aandacht moeten zijn voor journalistiek als proces van betekenisgeving – in de woorden van Frank van Vree – als ‘een culturele praktijk waarin de journalist zich bedient van literaire en visuele strategieën, stijlfiguren, motieven en verhaalstructuren – dikwijls ontleend aan een lange traditie – die vorm geven aan de voorstelling van de wereld in het nieuws’.²⁶

Van schaarste naar overdaad

De digitalisering van historische kranten biedt mogelijkheden om juist die berichtgeving in kranten systematisch te analyseren en in verband te brengen met de institutionele context en de productie van nieuws. Dat betekent dat een stap verder moet worden gezet dan deze bestanden louter te beschouwen en te gebruiken als leesvoer waarin men naar hartenlust kan grasduinen naar feitelijke informatie over concrete gebeurtenissen en personen, of waaruit sprekende citaten kunnen worden geplukt om een geschiedverhaal te illustreren. Het betekent dat historici de krant als bron serieus moeten nemen en haar moeten beschouwen als een seriële bron. Dat vergt een andere aanpak van het onderzoek. De krant brengt dagelijks op een gestructureerde en voor de lezer herkenbare manier het nieuws. De inhoud verandert dagelijks en verschilt per medium, maar de vorm waarin die wordt gegoten, is universeel en is veel consistentier door de tijd heen. Dat maakt een vergelijking tussen media en in de tijd mogelijk.

De geschiedwetenschap lijkt het methodologisch gereedschap echter te ontberen om systematisch onderzoek te doen naar de inhoud van kranten. Ten eerste is de historische methode bij uitstek gericht op het zorgvuldig en in hun samenhang lezen, wegen en interpreteren van *individuele* historische teksten. Het gaat daarbij vooral om representatie en slechts zelden over representativiteit. De vraag naar de representativiteit van historische teksten is immers veelal zinloos. Sommigen noemen haar zelfs een waanidee.²⁷ Per slot van rekening is niet bekend waaruit de totale populatie van teksten bestond waaruit het bestudeerde corpus is overgeleverd en hoe de overgeleverde documenten zich hiertoe verhouden. Bovendien valt met recht en reden te beargmenteren dat de bronnen die zijn overgeleverd nu juist per definitie niet representatief zijn voor het ‘geleefde verleden’, maar bijzonder en afwijkend zijn – in veel gevallen zijn stukken doelbewust bewaard of juist vernietigd om de toekomstige receptie te sturen. Het leidt ertoe dat de geschiedenis geneigd is in retrospectief het bijzondere te benadrukken, en misschien zelfs te overwaarderen, en de dagelijkse werkelijkheid, het routinematige en het vanzelfsprekende, te negeren en te onderschatten.

Kranten zijn daarentegen meestal volledig overgeleverd – ze nemen al snel tientallen meters plank in beslag – en tellen elke dag gemiddeld enkele tienduizenden woorden. Dat staat gelijk aan een dun boek. Wie daarin een specifieke gebeurtenis wil vinden of, nog lastiger, naar meer structurele ontwikkelingen zoekt, is eindeloos veel tijd kwijt met bladeren of het doorspoelen van microfilms. Bovendien laat al dit materiaal zich moeilijk grondig lezen, relateren en interpreteren zoals de historische methode voorschrijft. Gewoonweg beginnen met lezen is geen vruchtbare onderzoeksstrategie. Het leidt tot methodologische verantwoordingen als: ‘medio 1995, toen ik met de leggers tot 1963 was gevorderd, met een gemiddeld tempo van een jaargang per maand, is besloten er met de jubileumkrant van 27 januari 1968 een punt achter te zetten’.²⁸ Veel historici beginnen na een pragmatische afweging van tijdsbeslag en opbrengst echter niet eens aan een min of meer systematische bestudering van kranten.

Ten tweede zijn de uitgangspunten van de geschiedwetenschap en de historische methode slecht verenigbaar met deze overdaad aan historische kranten als bron; zij zijn immers primair gericht op de omgang met schaarste aan bronnenmateriaal, doordat in de meeste, zo niet bijna alle gevallen, het overgrote merendeel van de historische documenten over een te onderzoeken onderwerp niet is overgeleverd. Om allerlei redenen – documenten kunnen verloren zijn gegaan of om bijvoorbeeld politieke redenen zijn vernietigd – moet de historicus zijn werk doen met maar een fractie van het oorspronkelijk geproduceerde materiaal dat op zijn beurt slechts weer een beperkte weergave is van een historische gebeurtenis en omstandigheden die daaraan ten grondslag liggen. Vervolgens moet de historicus meestal alsnog een selectie maken uit het bewaard gebleven materiaal. Vanwege praktische redenen, zoals tijdsbeslag en gebrek aan financiële middelen, zal het onmogelijk zijn al het bronnenmateriaal te bestuderen, zeker in het geval van een in enigerlei mate omvangrijk onderwerp.²⁹

Nu bronnen in toenemende mate worden gedigitaliseerd – of al digitaal worden ‘geboren’ – moeten historici leren werken met een overdaad aan bronnen in plaats van met schaarste. Dat betekent dat de methodologische gereedschapskist van de geschiedwetenschap zal moeten worden uitgebreid met instrumenten waarmee grote hoeveelheden informatie zinvol kunnen worden onderzocht. Historici kijken met wantrouwen naar andere disciplines – en dan vooral naar de sociale wetenschappen – die een uitkomst uit dit dilemma zouden kunnen bieden. De kloof tussen de twee disciplines is groot. Jack Levy merkt op dat historici vooral gericht zijn op het begrijpen van ‘single unique events, the *milieu et moment*’, hun bevindingen in een narratio gieten en zoeken naar genuanceerde verklaringen die recht doen aan het verleden in al zijn complexiteit. Sociaal-wetenschappers generaliseren bij voorkeur op basis van algemene categorieën en streven naar ‘elegant and parsimonious explanations’ op basis van theorievorming.³⁰ Aan kwantitatief onderzoek zoals dat in de communicatiewetenschap – de ‘Grote Exacte Broer’³¹ – wordt gedaan, hebben de meeste (media-)historici een broertje dood, omdat dit naar hun mening geen recht kan doen aan de complexiteit van het verleden. ‘De in die wereld getoonde neiging elke gecommuniceerde betekenis op doorgaans kwantitatieve manier gelijk te schakelen, heeft sowieso nooit veel historici kunnen overtuigen’, schreef Huub Wijffjes bijvoorbeeld provocerend.³²

Historische kranten worden zo al snel een Hof van Eden voor *cherry pickers*. Historici gebruiken eclectisch een citaat uit de krant om hiermee hun betoog te staven of te verluchten, zonder aandacht te hebben voor de tekstuele omgeving waarin het bericht een plaats had of de context waarin het werd geproduceerd. De voorgescreven bronnenkritiek die motieven van de auteur en het waarheidsgehalte van zijn uitspraken kritisch weegt, lijkt voor dit doel tijdelijk te worden opgeschort. Waar mediawetenschappers de pers al lang niet meer beschouwen als een ‘spiegel van de samenleving’ wordt zij door historici die de krant gebruiken als bron van historische informatie, uit pragmatisme vaak wel zo gebruikt. In deze interpretatie van de krant als min of meer ‘neutraal’ doorgeefluik dat gebeurtenissen registreert, wordt de aard en functie van media miskend. Zij construeren immers het nieuws vanuit een ideologisch perspectief en structureren daarmee de werkelijkheid voor hun publiek. ‘Representations of the social world themselves are the constituents of social reality’, aldus boekhistoricus Roger Chartier.³³ Nieuwsmedia filteren en *framen* de werkelijkheid, en maken haar daardoor begrijpelijk. Pershistorici hebben weliswaar meer aandacht voor, en kennis van, de productiecontext dan hun collega-historici, maar winkelen veelal selectief in de berichtgeving. Die wordt ook door hen veeleer gebruikt ter onderbouwing en illustratie van een geschiedverhaal dan dat zij daadwerkelijk uitgangspunt van onderzoek is.

Het digitale archief: een nieuwe bron

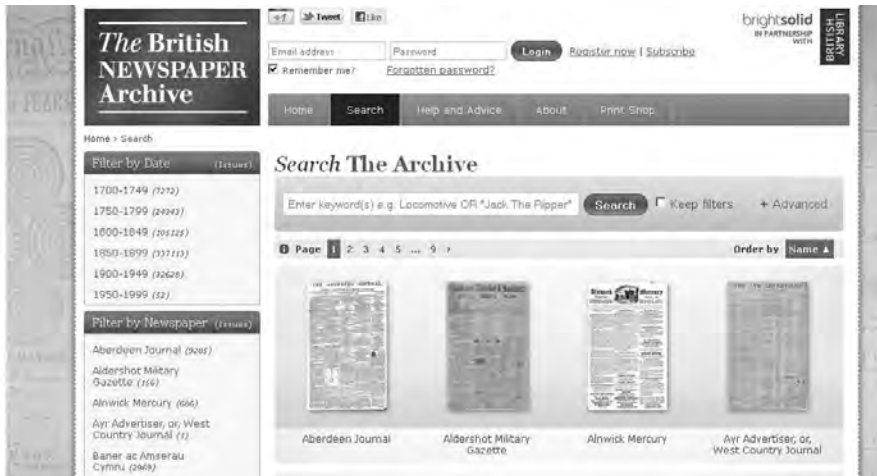
Historici die onderzoek doen in gedigitaliseerde archieven, doen er goed aan zich te realiseren dat de bron die zij gebruiken fundamenteel van vorm en karakter is veranderd. Met de conversie van analoog materiaal naar digitale data verliest de tekst zijn ‘oude’ betekenis en eigenschappen, en wordt zij geladen met nieuwe betekenissen en functies. Tijdens het transformatieproces van digitalisering wordt een fysiek object (de krant) dat je, alleen in zijn geheel, kunt vastpakken en doorbladeren, opgeknipt in – meestal – artikelen en geconverteerd in een losse reeks digitale data. Dit gaat in twee stappen: eerst wordt door middel van scannen (of eventueel fotograferen) van een fysiek object een afbeelding gemaakt. Vervolgens wordt dit ‘plaatje’ via *optical character recognition* (OCR) omgezet in een tekstbestand. Hiermee ontstaat feitelijk een nieuwe bron. Teksten bestaan niet los van hun materiële gestalte; hun betekenis en perceptie worden bepaald door het medium waarin zij tot de lezer komen. Marlene Manoff wijst er daarom op hoe belangrijk het is voor historici om *digital surrogates* niet te verwarren met de fysieke artefacten die zij vervangen.

‘Analog and digital objects, print and electronic texts are shaped by the technologies used to produce and distribute them and, therefore, provide different kinds of experiences for users.’³⁴

Digitale bestanden worden in de regel opgeslagen in de vorm van een database. In plaats van met unieke objecten – analoge ingebonden kranten – die fysiek begrensd zijn en maar door één persoon op één moment en plaats geraadpleegd kunnen worden, hebben historici nu te doen met een database die een groot aantal van deze objecten bevat, verbindt en samenhangend toegankelijk maakt. Grote groepen gebruikers kunnen tegelijkertijd met de data werken en deze naar hun eigen behoeftes modelleren. Lev Manovich wijst erop dat een database meer is dan simpelweg een verzameling data. Gedigitaliseerde bestanden worden in een database gestructureerd en geïndexeerd aan de hand van de logica die ten grondslag ligt aan de database. Op deze wijze worden zij doorzoekbaar gemaakt.³⁵ De historicus communiceert met de database via *interfaces*: een zoekscherm en een scherm waarop de resultaten worden gepresenteerd.

Direct fysiek contact, zoals dat plaatsvindt bij het bladeren door krantenleggers, is vervuild voor gemedieerd contact: de oorspronkelijke bronnen – de kranten – krijgt de onderzoeker niet meer te zien en ook de digitale representaties daarvan zijn niet zonder meer benaderbaar. Doordat fysieke objecten zijn teruggebracht tot enen en nullen – bits – en worden bestuurd door middel van voor de gebruiker onzichtbare en, veelal, ondoorgrondelijke algoritmen levert de historicus zich min of meer over aan de bron.

Een database is te vergelijken met een *blackbox* waarbij voor gebruikers onzichtbaar is hoeveel informatie erin zit en wat die precies behelst. Manoff wijst erop dat

Zoekscherm British Newspaper Archives.

Bron: <http://www.britishnewspaperarchive.co.uk>

de ‘database experience increasingly determines the nature of our connection to knowledge and history’³⁶. De historicus moet het doen met de informatie die hem via interfaces bereikt. Zijn bewegruimte wordt voor een groot deel bepaald door de structuur van de database. Daarmee neemt zijn *agency*, de mogelijkheid van de onderzoeker om eigenstandig beslissingen te nemen, aanzienlijk af. Gebruikers worden ‘disempowered by machinery that allows them only to choose among options that have been pre-scripted’, zoals Liu betoogt.³⁷ Juist daarom is het van groot belang, zoals ook Edwin Klijn opmerkt, dat gebruikers worden betrokken bij het ontwerp van de database en de interface.³⁸ Alleen zij hebben inzicht in de (toekomstige) onderzoekswensen die zoekgedrag zullen sturen.

Manovich wijst op het verschil tussen de onderliggende logica die databases en narratio’s gebruiken om betekenis aan de werkelijkheid te geven. In verhalende media wordt door middel van causale relaties verband aangebracht tussen op het eerste gezicht onsamenvangende feiten. Een nummer van een papieren krant kunnen we goed beschouwen als een min of meer samenhangende narratio – een collectieve tekst – over de volgens de redactie belangrijkste gebeurtenissen in het afgelopen etmaal. Een database ontbeert daarentegen een dergelijke samenhang. In de woorden van Manovich: ‘as a cultural form, the database represents the world as a list of items, and it refuses to order this list’³⁹ Een ordening, een verband tussen de individuele objecten in een database ligt niet vast, maar wordt voortdurend opnieuw aangebracht door middel van zoekvragen van gebruikers. De mate van interactie tussen gebruiker en bron, of de manipuleerbaarheid – in de neutrale betekenis van het woord – is daarom veel groter dan bij papieren bronnen of bij verfilmde kranten op microfilm of -fiche.

Zoeken in databases met historische kranten kan grofweg op twee manieren gebeuren. Ten eerste via de metadata die na het scannen aan ieder digitaal object

Zoekscherm voor geavanceerd zoeken op de site *Historische Kranten* van de Koninklijke Bibliotheek.
Bron: kranten.kb.nl

– in het geval van kranten meestal een individueel artikel, foto of advertentie – worden toegevoegd. Dit is een eerste en nuttige index op artikelen, die in theorie zou leiden tot nauwkeuriger zoekresultaten. In de praktijk worden echter meestal maar zeer beperkt metadata toegevoegd, omdat dit een zeer tijdrovend en dus kostbaar proces is. In het geval van de website *De Krant van Toen* die Friese en Groningse titels bevat, is het bijvoorbeeld slechts mogelijk om in specifieke titels en tijdspereodes te zoeken.⁴⁰ In de krantenbank van de Koninklijke Bibliotheek (KB) en die van de British Library (BL) kan men zoekacties daarnaast beperken tot de plaats van publicatie en het soort artikel (advertenties, familieberichten, losse illustraties en artikelen, waaraan de Britse site nog een categorie ‘miscellaneous’ toevoegt).⁴¹ Bij de KB kan men voorts nog zoeken op verspreidingsgebied (landelijke en regionale/lokale kranten, en de verschillende koloniën), terwijl de BL de handige functie heeft om alleen op de voorpagina te zoeken.

In de praktijk kunnen zoekacties dus maar in beperkte mate worden begrensd met behulp van metadata. Het daadwerkelijke zoeken gebeurt met behulp van *key words*. Hierbij wordt via een algoritme nagegaan of losse woorden of combinaties van woorden voorkomen in het totale corpus van gescande teksten. Vervolgens wordt een lijst met treffers gegenereerd: losse artikelen waarin de gebruikte zoekwoorden voorkomen. Anders dan bij analoge bronnen worden de artikelen als op zichzelf staande objecten gepresenteerd. Ze worden gedecontextualiseerd; losgemaakt van hun fysieke omgeving – het krantenummer waarvan zij deel uitmaakten – en uit hun temporele structuur gelicht. Bij sommige databases, zoals die van de Noord-Nederlandse dagbladen, gebeurt dit heel grondig en krijgt de onderzoeker nadat hij heeft doorgedrukt vanuit de lijst met treffers alleen het gevraagde artikel te zien. Andere databases, die van de KB bijvoorbeeld, tonen wel de pagina waarop het artikel staat, maar de gebruiker heeft niet de mogelijkheid direct door te bladeren naar vorige en volgende pagina’s in dezelfde krant.

The screenshot shows the search interface for 'De Krant van Toen'. At the top, there is a banner with the text 'Minder files in 2011! En nu doorpakken in het nieuwe jaar!' and 'Door een betere doorstroming, komen we verder'. Below the banner, the search interface is divided into several sections:

- Home**: Snel en eenvoudig zoeken
- Uitgebreid zoeken**: Voor als u weet wat u zoekt
- Bladeren in kranten**: Even lekker rondneuzen
- Uitleg**: Hulp nodig?
- Advertentie**: (Advertentie)
- Advertentie opgeven**
- Trefwoord**:
 - Met alle woorden: [input field]
 - Met een van de woorden: [input field]
 - Zonder de woorden: [input field]
 - Zoek in: Volledige tekst Titel artikel
- Titels**:
 - Maak uw keus:
 - Dagblad van het Noorden
 - Overige titels [Verfin](#)
 - Nieuwsblad van het Noorden
 - Leeuwarder Courant
- Periode**:
 - In specifieke datum: van t/m

Zoekscherm voor geavanceerd zoeken in *De Krant van Toen*, de database met Noord-Nederlandse kranten.

Bron: www.archiefleeuwardercourant.nl

Artikelen staan echter niet op zichzelf. Zij zijn onderdeel van een langer lopend nieuwsverhaal dat door de krant wordt gevolgd over een reeks van dagen, weken, maanden en soms jaren. Individuele artikelen geven slechts een tijdelijke stand van zaken van een ontwikkeling – zij bouwen voort op eerdere berichten en zijn uitgangspunt voor latere. Een zoekactie zal echter zelden of nooit een complete opeenvolgende reeks van artikelen over een onderwerp genereren. Daardoor verdwijnt het verband uit het grotere nieuwsverhaal, en wordt onduidelijk voor de onderzoeker welke temporele en inhoudelijke logica ten grondslag lag aan het schrijven van het gevonden artikel.

Op hetzelfde moment dat een artikel gedecontextualiseerd wordt en daarmee van zijn oorspronkelijke functie en betekenis ontdaan, wordt het opnieuw gecontextualiseerd in een reeks zoekresultaten. Het wordt gepresenteerd als los object in een door de gebruiker geprovoceerde *set* van resultaten die door het zoekalgoritme is geordend. Deze reeks zal meestal bestaan uit artikelen uit meerdere kranten. De meest relevante resultaten, volgens de logica van de database, staan bovenaan. vervolgens kan de onderzoeker de resultaten zelf herschikken op bijvoorbeeld de datum van publicatie of de titel van een krant. De onderzoeker creëert zo voortdurend nieuwe bronnencorpora door specifieke informatie uit de database te lichten. Zoals Bolter het formuleert: 'All information, all data in the computer world is a kind of controlled movement.'⁴² Door de nieuwe ordening van een artikel in de context van een lijst met zoekresultaten uit meerdere bronnen krijgt het een nieuwe en andere betekenis. Het verhoudt zich nu tot andere berichten waarin dezelfde zoekwoorden voorkomen. Een artikel wordt niet meer geplaatst in een temporele context

Gescande tekst die doorloopt in de vouw waar de kranten zijn ingebonden in de legger.

(het nieuws van één dag) of in een institutionele (alle artikelen die in één krant zijn verschenen), maar in een taalkundige en thematische (alle artikelen waarin dezelfde zoekterm voorkomt). Deze nieuwe vorm van betekenisgeving stuurt, veelal onbewust, de perceptie van de onderzoeker.

Methodologische knelpunten

Als nieuwe bron roepen digitale krantenarchieven methodologische vragen op. Het gemak waarmee grote bestanden doorzoekbaar zijn, geeft de onderzoeker al snel de illusie van volledigheid. Hij vertrekt dan in zijn analyse van de premisse dat alle berichten waarin een zoekwoord voortkomt in zijn resultatenlijst voorkomen. De resultaten die een zoekactie genereert zijn echter zelden compleet, en het is bovendien buitengewoon twijfelachtig of ze representatief zijn voor de berichtgeving over een bepaald onderwerp. Dat heeft een aantal oorzaken. Ten eerste bestaat de mogelijkheid dat zoekwoorden niet worden herkend, doordat de omzetting van afbeelding naar tekst via *optimal character recognition* niet goed is verlopen. Hoe groot de foutmarge is, verschilt van krant tot krant en van periode tot periode, maar die is aanzienlijk. In het algemeen geldt dat hoe ouder de kranten zijn, hoe meer fouten er in de tekstbestanden zitten. Berucht is bijvoorbeeld de 's' die vóór de negentiende eeuw sterk leek op een 'f' en dus ook vaak als zodanig wordt ingelezen.⁴³ Letters kunnen ook moeilijk leesbaar zijn of 'weglopen' in de vouw, doordat kranten ingebonden worden gescand. Wie weleens in een krantendatabank heeft gezocht, weet hoeveel treffers worden gegenereerd die bij nadere beschouwing het gebruikte trefwoord helemaal niet bevatten. Onduidelijk blijft echter hoeveel artikelen worden 'gemist'.

bestudering van allerlei thema's van belang dat kranten van verschillende politieke en religieuze signatuur kunnen worden bestudeerd.

Een evenredige beschikbaarheid van titels van diverse signatuur maakt het vervolgens mogelijk onderzoek te doen in een zorgvuldig samengestelde *sample* van kranten. Onderzoekers moeten – ervan uitgaande dat alle beschikbare titels doorzoeken niet werkbaar en niet zinvol is – afhankelijk van hun onderzoeksvraag een beargumenteerde keuze maken voor een aantal kranten dat zij gaan doorzoeken. Zij kunnen bijvoorbeeld streven naar een min of meer representatieve dwarsdoorsnede van het perslandschap in ofwel ideologische ofwel stilistische zin (kwaliteitskranten versus populaire kranten), of naar een *sample* met alle titels in een bepaalde regio. Maar ook een beperkt *monster* met bijvoorbeeld dagbladen van één politieke of religieuze signatuur is een mogelijkheid. Het is buitengewoon onwenselijk wanneer onderzoeker de berichtgeving in één dagblad of enkele kranten als *pars pro toto* voor de 'publieke opinie' presenteren zoals met enige regelmaat gebeurde toen de *Leeuwarder Courant* als eerste en enige dagblad volledig was gedigitaliseerd.

Ook het zoeken met trefwoorden brengt methodologische complicaties met zich mee. In zijn algemeenheid kan gesteld worden dat hoe specifiek de zoekvraag is, hoe groter de kans dat relevante artikelen worden gemist. Omdat onderzoekers zullen streven naar een balans tussen werkbaarheid en volledigheid zullen zoekopdrachten in de praktijk stevig worden gespecificeerd. De zoekvraag "Churchill" genereerde in december 2011 in de historische krantensite van de KB bijvoorbeeld 47.347 treffers. Wanneer de vraag wordt gespecificeerd tot "Winston Churchill" blijven daar nog 4.646 artikelen van over. Als daaraan het trefwoord "oorlog" wordt toegevoegd, omdat de onderzoeker geïnteresseerd is in het beeld van Churchill als oorlogspremier, blijven er nog 1.543 treffers over. Het is nog steeds een hele lijst die ofwel nog verder zal moeten worden ingekrompen of handmatig zal moeten worden doorgewerkt, maar duidelijk is ook dat meer, potentieel relevante, artikelen worden gemist naarmate de vraag specifiek wordt. Wanneer bijvoorbeeld de zoekterm "Win* Churchill" wordt ingevoerd, waarbij de asterix fungeert als wildcard voor willekeurig welke letters na de eerste drie van de voornaam, verschijnen plotseling 11.756 resultaten, dus bijna drie keer zoveel als wanneer met de hele voornaam wordt gezocht.⁴⁴

Bij de meeste databases kunnen zoekacties specifiek worden uitgevoerd door gebruik te maken van operatoren zoals AND (alle woorden moeten voorkomen), OR (een van de woorden) of NOT (het woord mag niet voorkomen).⁴⁵ Ook kunnen specifieke woordcombinaties worden gezocht door termen binnen aanhalingstekens te plaatsen, zoals "Conventie van Genève". Met wildcards kunnen willekeurige letters worden vervangen. Een vraagteken vervangt daarbij één letter en een asterisk een lettercombinatie. "Va?antie" vindt bijvoorbeeld "vacantie" en "vakantie", terwijl met "vakantie*" ook "vakantiehuis", "vakantiegeld" en "vakantiewoning" worden gevonden. Met een slim gebruik van operatoren en wildcards kan tijd worden gewonnen. Maar de onderzoeker moet zich realiseren dat hij met iedere inperking meer over het hoofd zal zien. Bovendien kan een verkeerd – of onhandig – gebruik van deze

hulpmiddelen ertoe leiden dat onderzoekers tot de conclusie komen dat over een bepaald onderwerp nauwelijks is geschreven, terwijl in werkelijkheid de kolommen vol stonden.

Het feit dat zoeken met trefwoorden is gebaseerd op taalkundige gelijkenis – het overeenkomen van specifieke lettercombinaties – roept zo allerlei complicaties op. Deacon merkt op dat zoeken met trefwoorden vooral goed werkt wanneer onderzoekers op zoek zijn naar concrete feiten en veel minder goed wanneer zij onderzoek doen naar abstractere ontwikkelingen. ‘Put simply, key word searching is best suited for identifying tangible ‘things’ (i.e. people, places, events and policies) rather than ‘themes’ (i.e. more abstract, subtler and multifaceted concepts).’⁴⁶ Zoeken naar achternamen is – OCR-fouten daargelaten – bijvoorbeeld betrekkelijk eenduidig, hoewel misschien minder eenduidig dan op het eerste gezicht lijkt, zoals bovenstaand voorbeeld heeft laten zien. Maar wanneer men op zoek is naar abstractere onderwerpen, zoals “popmuziek”, “euthanasie” of “homoseksualiteit” of “journalistieke ethiek” wordt het allengs ingewikkelder. Het is ten eerste de vraag of artikelen over deze onderwerpen ook altijd de term zullen vermelden. Zo kan er een wereld zijn geschreven over ethisch besef onder journalisten zonder dat de term “journalistieke ethiek” letterlijk in artikelen te vinden is. In artikelen over euthanasie kan louter worden gesproken in termen van “levensbeëindiging”. En homoseksualiteit kan zonder dat het als zodanig wordt benoemd wel degelijk het onderwerp van berichtgeving zijn.

Ten tweede kan door de tijd heen de betekenis van woorden en het gebruik van termen veranderen. De krant is, zoals het cliché wil, een *first rough draft of history* en de wijze waarop later, bijvoorbeeld door historici, over een onderwerp wordt geschreven, spoort vaak niet met de terminologie die op het moment zelf wordt gehanteerd. Wie zoekt op het “Ardenneoffensief” vindt bijvoorbeeld niet zoveel. Dat wil echter niet zeggen dat kranten weinig hebben geschreven over dit Duitse wanhoopsoffensief aan het eind van de Tweede Wereldoorlog. Ook zijn woorden die nu worden gebruikt om een bepaald fenomeen te omschrijven in het verleden vaak nog niet gangbaar of hadden zij zelfs een andere betekenis. Een woord als “belasting” zal vóór de negentiende eeuw bijvoorbeeld niet veel treffers opleveren. Wie goed wil zoeken, moet kortom goed op de hoogte zijn van het taalgebruik en de terminologie in een bepaalde historische periode. Paradoxaal genoeg wordt die kennis vaak opgebouwd door bladeren in kranten en het lezen van artikelen in hun historische context. Wie alleen zoekt via zoekwoorden zal waarschijnlijk voeling met het materiaal missen en maar moeizaam correcte en efficiënte zoekvragen kunnen formuleren.

Bovendien kan men zich met recht en reden afvragen of het überhaupt mogelijk is om ‘the subtleties and complexity of meaning making’ in dagbladen te onderzoeken louter met behulp van trefwoorden.⁴⁷ Gelukkig bieden databases de mogelijkheid om ook digitaal te bladeren in hele nummers. Dat biedt ten eerste de mogelijkheid om berichten te bestuderen in de context van een complete krant. Het belang dat een redactie hecht aan een artikel wordt immers slechts duidelijk in relatie tot

andere artikelen. Daarbij is het bijvoorbeeld van belang te weten op welke pagina een bericht is afgedrukt, waar het staat op de bladzijde, hoe lang het is, hoe groot de kop is en hoe rijkelijk het is geïllustreerd. Ten tweede kunnen zo gerichte *pilot studies* worden gedaan waarbij de onderzoeker voeling krijgt met het taalgebruik en de inhoudelijke keuzes van een krant. Wanneer hij weet hoe een redactie denkt, schrijft, selecteert en ordent, kan hij vervolgens gerichtere zoekvragen formuleren. Het is een waardevolle stap om de validiteit van onderzoek te verhogen, maar een die – vermoedelijk – vaak zal worden overgeslagen in de ambitie zo snel en effectief mogelijk informatie uit de database naar boven te halen.

Een volgend probleem van zoeken met trefwoorden is dat uit de resultaten vaak vrijelijk wordt geciteerd, maar zonder dat veel aandacht wordt besteed aan de manier waarop berichtgeving tot stand is gekomen en met welk doel dat is gebeurd. Werken met databases als deze veronderstelt ten eerste kennis over de achtergrond van de kranten. Alleen zo kan berichtgeving op waarde worden geschat. Wanneer bijvoorbeeld om kleur te geven aan een beschrijving van de situatie in Duitsland in 1934 citaten van “Roland”, de Berlijnse correspondent van de Leeuwarder Courant, worden gebruikt, is het goed om te weten dat achter dit pseudoniem Max Blokzijl schuilging.⁴⁸ De latere NSB-propagandist liet toen al zijn maatschappijvisie en politieke sympathieën doorklinken in zijn berichtgeving uit nazi-Duitsland. Het is niet alleen verstandig kritisch te analyseren waarom zaken op een bepaalde manier in de krant staan, maar ook waarom over bepaalde onderwerpen niet wordt geschreven. *De Volkskrant* publiceerde bijvoorbeeld in de weken voor de tweede politionele actie weinig over de situatie in Nederlands-Indië, omdat dit KVP-voorman en *Volkskrant*-hoofdredacteur Carl Romme slecht gelegen kwam.⁴⁹ En uit het ontbreken van muziekrecensies in *De Telegraaf* rond 1913 zou kunnen worden geconstateerd dat deze krant toen weinig interesse had in Hoge Cultuur. De werkelijke oorzaak is echter triviale: de vaste recensent zegde op en een vervanger werd na twee jaar gevonden, terwijl ook de toneelcriticus tijdelijk minder beschikbaar was.⁵⁰

Naast kennis over de institutionele context van nieuwsproductie is informatie vereist over de manier waarop journalistiek in een bepaalde periode werd bedreven. Hierbij gaat het om kennis van de journalistieke ethiek – de morele grenzen die bepalen wat wel en niet gepubliceerd werd, maar ook over de ontwikkeling van journalistieke vormen. De wijze waarop kranten berichten is immers niet alleen van belang voor de wijze waarop lezers de berichtgeving percipiëerden, maar ook voor de representatie van de werkelijkheid in de kolommen. De veranderende opmaak (koppen, grafische elementen, foto's en andere beeld), maar ook de opkomst en ondergang van genres zoals het verslag, de reportage en het interview heeft zijn weerslag gehad op inhoudelijke keuzes van redacties.⁵¹ Wie hiervan geen weet heeft, zal allicht de inhoud niet op een juiste manier beoordelen. Contextualisering van het beschikbare bronnenmateriaal is daarom een belangrijke opgave voor zowel archiefinstellingen als onderzoekers.

Nieuwe mogelijkheden

Gedigitaliseerde krantencollecties bieden de mogelijkheid om de inhoud van kranten systematisch te onderzoeken. Dit kan een schat aan kennis opleveren over de wijze waarop kranten betekenis verleenden aan de werkelijkheid. Zonder de pretentie te hebben compleet te zijn, stip ik hieronder een drietal terreinen aan waarop onderzoek naar de inhoud kan plaatsvinden. Ten eerste kan de berichtgeving, of de beeldvorming, over specifieke gebeurtenissen, onderwerpen of ontwikkelingen worden onderzocht. Nieuw daarbij is dat het onderzoeken van intertekstualiteit – hoe teksten in één medium en in verscheidene media zich tot elkaar verhouden en met elkaar interageren – zoveel gemakkelijker is geworden. Aan de hand van een concrete casus, bijvoorbeeld het debat over de dekolonisatie van Nederlands-Indië, zou bijvoorbeeld kunnen worden achterhaald hoe verschillende kranten – en daarmee de verschillende politieke richtingen – de publieke meningsvorming naar hun hand probeerden te zetten. Men kan onderzoeken hoe en in hoeverre kranten op elkaar reageerden en zo de structuur en werking van de publieke sfeer analyseren. Was er ten tijde van de verzuiling sprake van één publieke sfeer waarin de meningen van alle bevolkingsgroepen doorklonken of werd debat vooral in eigen kring gevoerd en wendte men zich in het eigen gelijk? Zo kan men mooi laten zien hoe kranten functioneerden als instrumenten voor machtsvorming.

Ook is het mogelijk om onderzoek te doen naar nieuwsstromen in de achttiende en negentiende eeuw. Door de berichtgeving over een bepaald onderwerp te onderzoeken in verschillende kranten, eventueel ook buitenlandse, kan een genealogie van het nieuws worden samengesteld. Tot ver in de twintigste eeuw zien we dat kranten elkaar voor een groot deel overschreven. Berichten werden uit andere kranten geknipt en zo naar de zetterij gestuurd. Interessant zou zijn om te analyseren hoe informatie zowel temporeel als geografisch ‘reist’ en door verschillende media wordt aangepast en geïncorporeerd in hun eigen berichtgeving. Voorts zou het interessant zijn om te analyseren of en, zo ja, waarin de zogenaamde ‘tropenstijl’ van de Indische pers zich onderscheidde van de stijl van kranten in het moederland. Ver van huis was de toon vrijmoediger, zo wordt beweerd, maar ook scherper en polemischer.⁵² Een analyse van de stilistische verschillen tussen beide vormen van journalistiek werpt niet alleen licht op de verschillen in het medialandschap, maar laat ook zien hoe de rol die de pers had in de koloniale samenleving verschilde van die in het moederland. De sociale rol van media voor mensen die ver van huis een nieuw, veelal tijdelijk bestaan opbouwden, verdient bijvoorbeeld nader onderzoek.

De mogelijkheid gericht te kunnen zoeken maakt dat ook bijvoorbeeld receptie-onderzoek een stuk eenvoudiger is geworden. In één zoekactie kunnen nu recensies en discussies over nieuwe romans, films of beeldende kunst worden achterhaald in verschillende kranten en verschillende tijdsperiodes – wat voorheen een bijna schier onmogelijke klus was. Ook onderzoek naar het werk van trendsettende journalisten kan makkelijker worden uitgevoerd. Hun oeuvre, mits dat onder naam is gepubliceerd of in vaste rubrieken, laat zich gemakkelijker achterhalen en analyseren. Ook

The screenshot shows the search results for 'Charles Boissevain' on the website 'KB Historische Kranten'. The search bar at the top indicates 'Resultaat 1-50 van 1147 resultaten voor "Charles Boissevain"'. The results are displayed in a table with columns for 'Periode', 'Artikelen', 'Krantentitel', and 'Datum'. The table lists various newspaper articles, including 'CHARLES BOISSEVAIN, artikel' from 'Het Centrum' on 06-05-1927, 'Charles Boissevain, T artikel' from 'Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië' on 06-05-1927, 'Geen wijk, ik kenner dan zij' grootste kinderen, artikel' from 'Het nieuws van den dag - kleine courant' on 21-05-1902, 'CHARLES BOISSEVAIN, artikel' from 'Het Centrum' on 30-10-1922, 'CHARLES BOISSEVAIN, artikel' from 'Het Centrum' on 30-10-1922, 'BINNENLAND, CHARLES BOISSEVAIN T De begaafte, artikel' from 'Algemeen Handelsblad' on 06-05-1927, 'Boissevain naar Indië, artikel' from 'De Sumatra post' on 23-03-1900, 'Een Koninklijk gekluwenacht, artikel' from 'Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië' on 30-10-1922, and 'Charles Boissevain naar Indië, artikel' from 'De Sumatra post' on 15-02-1900.

Zoekresultaten voor “Charles Boissevain” op kranten.kb.nl

biografische informatie, waarvoor onderzoekers voorheen veelal aangewezen waren op de fameuze knipselmappen van het Permuseum, laat zich nu eenvoudiger vinden. Wie bijvoorbeeld “Charles Boissevain” intikt in de – nog lang niet volledige – krantendatabase van de KB genereert 1147 treffers. Bovenaan staan als meest relevante resultaten artikelen die in hun geheel over de hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad* gaan, vooral necrologieën na zijn overlijden in 1927.⁵³

Naast onderzoek naar de specifieke inhoud van kranten kan systematisch onderzoek worden gedaan naar de structuur van de berichtgeving. Welke patronen zijn daarin te herkennen en hoe veranderen die in de loop van de tijd? Dergelijk longitudinaal onderzoek kan men doen aan de hand van een aantal kwalitatieve casestudy's, maar wanneer men op zoek is naar patronen en structuren, zullen een aantal variabelen systematisch moeten worden vergeleken door de tijd heen. Er moet kortom, in de woorden van Manoff en Shapiro, sprake zijn van ‘any systematic reduction of a flow of text (or other symbols) to a standard set of statistically manipulable symbols representing the presence, the intensity, or the frequency of some characteristics’.⁵⁴ Pas dan maakt de pershistoricus daadwerkelijk gebruik van de grote hoeveelheid beschikbare data en van het potentieel van de krant als seriële bron. Twee onderzoeksstrategieën en –methodes zijn bij uitstek geschikt om dergelijk onderzoek mogelijk te maken: handmatige inhoudsanalyse en computergestuurde vormen van *text-mining* en data-visualisatie.

Wanneer handmatig een steekproef uit de berichtgeving wordt geanalyseerd, is sprake van inhoudsanalyse, door Marriëtte Wolf – met recht en reden – omschreven als ‘een ware marteling voor iedere krantenliefhebber’ omdat het exploratief lezen van berichten moet worden vervuild voor een meer systematische benadering van het nieuws.⁵⁵ In een met zorg gekozen *sample* van kranten en representatieve steekproeven uit de berichtgeving wordt onderzocht hoe vaak verschillende variabelen

voorkomen. Daarbij kan het gaan om het gebruik van fotografie, de verhouding tussen onderwerpen als politiek, cultuur en economie, het voorkomen van genres of de lengte van koppen en artikelen. Deze ‘harde’ data die de ruggengraat van het nieuws zichtbaar maken, moeten vervolgens worden gecontextualiseerd met informatie over de krant als institutie, de redactiecultuur en de nieuwsproductie en met meer kwalitatieve beschouwingen over de berichtgeving. Zoals Manoff en Shapiro het formuleren:

‘The interest lies not in the numbers of the content analysis in themselves (which exists only as means to an end); nor in any inferences from those numbers, taken by themselves. It lies in the interferences made on the basis of the findings of the larger study in which those measures are embedded.’⁵⁶

Bij het doen van een inhoudsanalyse worden vooraf de categorieën bepaald waarmee berichtgeving wordt gecodeerd. In feite worden handmatige metadata toegevoegd aan artikelen. Dit is niet meer nodig bij computergestuurde inhoudsanalyse die het gehele corpus aan beschikbare data, bijvoorbeeld de complete acht miljoen krantenpagina’s in het digitaliseringsproject van de KB, onderzoekt. Via technieken van *text-mining* en data-visualisatie kunnen algoritmes patronen in de berichtgeving herkennen. Deze methode lijkt in eerste instantie vooral geschikt voor *manifest content* – categorieën waarbij weinig interpretatie nodig is – zoals de lengte van zinnen en artikelen. Maar ook *latent content*, bijvoorbeeld het onderwerp van een bericht, kan via artificiële intelligentie worden bepaald. Hierbij worden, deels geautomatiseerd, trefwoorden gekoppeld aan onderwerpscategorieën zodat die herkend kunnen worden. Wanneer een tekst bijvoorbeeld volstaat met woorden als “bal”, “trainer”, “speler” en “doelpunt” zal het zoekalgoritme herkennen dat het hierbij waarschijnlijk om een sportbericht gaat. Op het ogenblik staat de ontwikkeling van nieuwe methodes om grote hoeveelheden data te analyseren voor wetenschappelijke doeleinden nog in de kinderschoenen. Maar de verwachting is dat dit snel zal veranderen. Internationale onderzoeksprogramma’s zoals de *Digging into Data Challenge*, waarin ook NWO participeert, stimuleren de ontwikkeling van nieuwe onderzoekstechnieken en laten zien hoeveel winst te boeken is op dit terrein.⁵⁷

Systematisch onderzoek naar de onderliggende patronen in de berichtgeving kan bijvoorbeeld laten zien in hoeverre de berichtgeving in het pluriforme, verzuilde medialandschap met kranten van verschillende richtingen daadwerkelijk pluriform was. Vaak ligt in studies de nadruk op de ideologische verschillen tussen dagbladen, maar het is een open vraag in hoeverre het beeld van de wereld dat katholieken, protestanten, socialisten werd voorgeschoteld in de berichtgeving nu eigenlijk overeenkwam. Wat was tijdens het proces van verzuiling de verhouding tussen processen van eenwording en homogenisering aan de ene en groepsvorming en differentiatie aan de andere kant?

Waar de inhoud van kranten kan verschillen en veelal gebonden is aan nationale grenzen, zijn de stijl- en vormconventies die dagbladen hanteren constanter, unifor-

mer en internationaler. De keuze voor het gebruik van specifieke conventies om het nieuws te presenteren representeert de ideologie van de krant. Waar het nieuws dagelijks verandert, blijven zij herkenbaar en garanderen zo de rituele functie van het nieuws. Bovendien zijn nieuwe conventies – veelal ‘afgekeken’ van buitenlandse voorbeelden – een poging om tegelijkertijd attractiever te worden, meer autonomie te bewerkstelligen ten opzichte van bronnen (zoals politici en het bedrijfsleven), en aan autoriteit te winnen. Uit een grootschalige inhoudsanalyse van populaire kranten, kwaliteitskranten en richtingbladen in drie mediasystemen (Groot-Brittannië, Frankrijk en Nederland) blijkt bijvoorbeeld dat de journalistieke vernieuwingen die worden geassocieerd met de opkomst van de ‘Nieuwe Journalistiek’ rond de eeuwwisseling pas veel later optraden in Nederlandse kranten. Bovendien blijken de Nederlandse kranten, het *Algemeen Handelsblad*, *De Telegraaf* en *De Maasbode* voor de Tweede Wereldoorlog inhoudelijk veel meer op elkaar te lijken dan hun Britse tegenvoetters die opereerden op een veel competitievere markt.⁵⁸

Een derde terrein van onderzoek naar berichtgeving is het zelf-reflexieve debat over journalistiek. In de geschiedenis is voortdurend discussie over wat journalistiek is en wat zij zou moeten zijn. De grenzen van het vak worden steeds opnieuw gemarkeerd en afgebakend. Deze debatten over de aard en de functie van het vak staan uit de aard der zaak altijd verspreid en op weinig logische momenten in de krant zodat zij al bladerend nauwelijks zijn terug te vinden. Maar zij zijn nu met slim gekozen zoekwoorden terug te vinden. Interessant is bijvoorbeeld te kijken naar de introductie van het interview als genre en interviewen als journalistieke techniek in Nederland.⁵⁹ Door te zoeken op deze term, belandt de onderzoeker in een langdurig debat over de journalistieke mores dat begint aan het eind van de negentiende eeuw.

Aanvankelijk overschreed interviewen de normen; door te vragen wat iemand deed, dacht en bezighield trad men immers in de private sfeer. Dat werd door zowel het publiek als de Nederlandse journalistiek zelf bijzonder onfatsoenlijk gevonden. Het werd geassocieerd met Amerikaanse methoden, en die stonden weer gelijk aan overdreven sensatiezucht. Wie een interview afnam, moest zichzelf daarom in zijn tekst rechtvaardigen. Dat is nu al lang niet meer zo. Langzaamaan is interviewen de centrale journalistieke praktijk geworden: in plaats van te registreren wat er in het openbaar gebeurt, proberen journalisten de openbaarheid op te rekken door actief te proberen om te achterhalen wat andere actoren liever voor zichzelf zouden willen houden. De grens tussen wat privé is en wat openbaar is – mede daardoor – steeds verder opgeschoven. De journalistiek is zowel aanjager als spiegel van dit proces. Het debat over interviewen en het interview raakt de kern van wat journalistiek is. De voortdurende spanning tussen het private en het publieke is vervolgens mooi te analyseren in de berichtgeving.

Conclusie

De grootscheepse digitalisering van historische kranten confronteert de geschiedwetenschap met haar grenzen. Haar theorieën en methodes zijn ingericht op schaarste aan bronnen, en zij is slecht geëquipeerd voor de huidige overdaad aan materiaal. Een eerste stap is dat historici zich bewust zijn van de beperkingen en methodologische knelpunten bij het gebruik van nieuwe bronnen als databases met historische kranten. Inzicht in de logica die ten grondslag ligt aan de database en de zoekmogelijkheden, alsmede een slim en bewust gebruik van zoekstrategieën zijn daarbij noodzakelijk. Tegelijkertijd doet deze constatering niets af aan de nieuwe en ongekende mogelijkheden voor historisch onderzoek die ontstaan. De meerwaarde van deze nieuwe bronnen zit hem niet alleen in het conserveren en toegankelijk maken van kwetsbaar materiaal, maar vooral ook in het feit dat de inhoud van kranten nu op tekstniveau is ontsloten en dat meerdere titels tegelijkertijd doorzocht kunnen worden. Natuurlijk blijft er nog wel iets te wensen over waar het gaat om samenwerking tussen digitaliserende archiefinstellingen en het ontwikkelen van één standaard voor digitalisering. De institutionele belangen van archieven op landelijk, regionaal en lokaal niveau en het pragmatisme, en soms zelfs opportunisme, waarmee keuzes worden gemaakt voor de wijze van digitalisering, staan een koppeling van databases in de weg. Dat betekent dat onderzoekers moeten werken met verschillende bestanden en zich moeten realiseren hoe de eigenschappen en de onderliggende logica van databases verschillen. Voor de controleerbaarheid van onderzoek is het van belang dat onderzoekers goed verantwoordelijk welke zoekpatronen zij hebben gevolgd en zich niet beperken tot slechts het annoteren van gevonden artikelen.

Bij het gebruik van databases met bronnenmateriaal dringen de mogelijkheden van snel en efficiënt zoeken met behulp van een aantal gericht gekozen trefwoorden zich op. Betekent dit dan dat historici nooit meer hoeven te bladeren in de leggers? Dat lijkt onverstandig. Het doornemen van kranten is tijdrovend, maar levert ook resultaat op, omdat de krant als een geheel wordt bestudeerd. Artikelen over het onderzoeksonderwerp worden bestudeerd in de context van de gehele krant en als onderdeel van een dagelijks veranderend nieuwsverhaal. Zo wordt duidelijk welk gewicht een krant aan het onderwerp hechtte. Dit geeft ook het belang aan van het digitaliseren van analoge producten – de papieren krant – of als we verder in de toekomst kijken: het bewaren van websites en tablet-kranten die nu dagelijks in het niets verdwijnen. Het gevaar dreigt dat uit louter nog *text-only* bestanden als Lexis-Nexis, die het product zijn van de overgang naar digitale nieuwsproductie en dito opmaak, worden gearchiveerd, omdat dat goedkoper en efficiënter is. Toekomstige generaties historici zouden dan het visuele aspect missen, dat zo belangrijk is voor de wijze waarop nieuws wordt gepercipieerd en het verband tussen de individuele teksten zou verloren gaan in de database. Databases als Lexis-Nexis bieden immers niet de mogelijkheid om ‘plaatjes’ van de pagina’s te bekijken. Dit betekent dat de onderzoeker zich in feite moet behelpen met de grondstoffen voor nieuwsproductie.

De papieren of digitale krant die de lezer dagelijks onder ogen krijgt is dan niet meer toegankelijk voor onderzoek.

Het bewaren en raadplegen van het hele product blijft dus noodzakelijk. De onderzoeker stuit zo op berichten die niet direct met een *key word search* te vinden zijn, omdat het woordgebruik bijvoorbeeld afwijkt van het hedendaagse, of thema's wel worden beschreven, maar niet als zodanig benoemd. Het doornemen van kranten wekt bij de historicus gevoel voor de wijze waarop zij gemaakt werden. Dat is cruciaal om zinvolle zoekvragen te stellen, en is niet of nauwelijks te bereiken met het doornemen van individuele zoekresultaten. Bovendien vermindert gericht zoeken de kans op serendipiteit: de mogelijkheid informatie te vinden waarnaar men niet op zoek was, maar die toch relevant blijkt te zijn. Dat zijn nu juist vaak de vondsten die historisch onderzoek zo boeiend maken omdat ze, in de woorden van Johan Huizinga, heel even de historische sensatie van direct contact met het verleden opwekken. Het loont dus de moeite om vanachter het bureau – al is het maar steekproefsgewijs of in de vorm van een *pilot study* – ook door de gescande pagina's van de krant te bladeren. De meeste krantenbestanden geven die mogelijkheid – al kost het soms wat moeite om deze functie te benaderen.

Het grote voordeel van de digitalisering van kranten is dat de berichtgeving nu gemakkelijker bestudeerd kan worden. De gelijktijdige doorzoekbaarheid van meerdere periodieken over een lange tijdsperiode vergroot de mogelijkheden om de intertekstuele context van berichtgeving te analyseren. Daarmee kan een logische stap in de historiografische ontwikkeling worden gezet. Geschiedenis van journalistiek waarin berichtgeving niet systematisch wordt geanalyseerd, is zoiets als literatuurgeschiedenis waarin de persoon van de auteur, de wijze waarop zijn werk wordt geproduceerd door het boekbedrijf en de receptie door critici en het publiek wordt behandeld, maar waarin we niets dan wat algemeenheden te weten komen over de inhoud van een roman – dat is op z'n zachtst gezegd een beetje raar. Ik pleit ervoor berichtgeving zelf tot object van studie te maken en de krant te beschouwen als een seriële bron. Door de berichtgeving systematisch te bestuderen wordt een stap verder gezet dan de krant louter te gebruiken als bron van informatie en die te 'plunderen' voor illustratieve citaten.

De huidige ontwikkeling waarin de geschiedwetenschap te maken krijgt met de overstap van schaarste aan bronnen naar overdaad, noopt tot reflectie op de vraag hoe grote databestanden als digitale krantencollecties zo goed mogelijk onderzocht kunnen worden. De mediahistoricus ontkomt er mijns inziens niet aan om gebruik te maken van nieuwe onderzoeksmethodes die valide en representatieve gegevens kunnen genereren uit immense hoeveelheden data. In een tijdperk waarin steeds meer informatie digitaal wordt geboren – denk aan de huidige, volledig digitale productie van kranten – neemt het belang hiervan toe. Met behulp van (deels) handmatige of computergestuurde inhoudsanalyse of aan de hand van kwalitatieve case-study's kunnen nieuwe antwoorden op oude vragen worden gegeven. En nog belangrijker: vragen waarop een antwoord eerder niet mogelijk was, kunnen nu worden gesteld.

Noten

- 1 Het onderzoek voor dit artikel is mede mogelijk gemaakt door een VIDI-subsidie van NWO voor het project "Reporting at the Boundaries of the Public Sphere. Form, Style and Strategy of European Journalism, 1880-2005".
- 2 De eerste twee sites zijn vrij beschikbaar via: www.britishnewspaperarchive.co.uk en gallica.bnf.fr. Voor de database van Proquest is een abonnement noodzakelijk.
- 3 Zie bijvoorbeeld: Adrian Bingham, 'The Digitization of Newspaper Archives: Opportunities and Challenges for Historians', *Twentieth Century British History* 21/2 (2010) 225-231; aldaar 225-226.
- 4 Frank van Vree, 'Tradition and innovation in het historiography of the mass media' in: N.C.F. van Sas and E. Witte ed., *Historical Research in the Low Countries* (Den Haag: Nederlands Historisch Genootschap, 1992) 89-100; aldaar 100.
- 5 Cf. Marcel Broersma, Journalism as Performative Discourse. The Importance of Form and Style in Journalism', in: Verica Rupar ed., *Journalism and Meaning-making: Reading the Newspaper* (Cresskill, N.J., 2010), 15-35.
- 6 Het navolgende bouwt voort op de analyse in: Marcel Broersma, 'From Press History to the History of Journalism. National and Transnational Features of Dutch Scholarship', *Medien & Zeit* 26/3 (2011), 17-28. Zie ook: Van Vree, 'Tradition and innovation' (1992) en Huub Wijfjes, 'Perspectief in persgeschiedenis', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 114 (1999), 223-235.
- 7 Zie hiervoor: Joan Hemels (ed.), *Kwartiermakers voor communicatiegeschiedenis* (Amsterdam, 1993), 48-53, 63.
- 8 M. Schneider, en J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad* (Baarn, 1979).
- 9 James Carey, 'The Problem of Journalism History', in: Eve Stryker Munson and Catherine A. Warren (ed.), *James Carey: A Critical Reader* (Minneapolis en London, 1997), 86-94, aldaar 86; Michael Schudson, *Discovering the news. A social history of American Newspapers* (New York, 1978).
- 10 Frank van Vree, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam, 1996).
- 11 Gerard Mulder en Paul Koedijk, *Léés die krant! Geschiedenis van het naoorlogse Parool 1945-1970* (Amsterdam, 1996); Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland. Beroep, cultuur en organisatie 1850-2000* (Amsterdam, 2004); Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam, 2010).
- 12 Zie: David Deacon, 'Yesterday's Papers and Today's Technology. Digital Newspaper Archives and "Push Button" Content Analysis', *European Journal of Communication* 22/1 (2007) 5-25, aldaar 6.
- 13 J.J. Kalma, *Leeuwarder Courant (1752-1952). Register op de historische artikelen in 200 jaargangen* (Leeuwarden 1952).
- 14 Geciteerd in: Stephen Vella, 'Newspapers', in: Miriam Dobson and Benjamin Ziemann, *Reading Primary Sources. The Interpretation of Texts from Nineteenth- and Twentieth-Century History* (Londen en New York, 2009), 192-208, aldaar 205.
- 15 Th.H.J. Stoelinga, Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers, maart 1917-maart 1918 (Bussum, 1967); Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen, 1989); Niek Pas, *Imaazje! De geschiedenis van Provo (1965-1967)* (Amsterdam, 2003); Rimko van der Maar, *Welterusten, Mijnheer de President. Nederland en de Vietnam-oorlog, 1965-1973* (Amsterdam, 2007).
- 16 Zie bv. Mulder en Paul Koedijk, *Léés die krant!*, 307-336.
- 17 Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 8.
- 18 Broersma, 'From Press History to the History of Journalism'.
- 19 Marcel Broersma, *Beschaafde vooruitgang. De wereld van de Leeuwarder Courant, 1752-2002* (Leeuwarden, 2002).
- 20 Rutger de Graaf, *Journalistiek in beweging. Veranderende berichtgeving in kranten en pamfletten* (Groningen en 's-Hertogenbosch 1813-1899) (Amsterdam: Bert Bakker, 2010).

- 21 Frank Harbers en Bas den Herder, 'On the Spot. New Ways of Reporting in British and Dutch Newspaper Journalism, 1925-2005', *Medien & Zeit* 25/4 (2010), 29-39, aldaar 38.
- 22 Zie voor vergelijkbare observaties ook: De Graaf, *Journalistiek in beweging* en Broersma, *Beschaafde vooruitgang*.
- 23 Hans Knippenberg, en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988; 2^e herz. dr. 1990) 67-74.
- 24 Rutger de Graaf, *Journalistiek in beweging*, 57-67, 72-80, 88-91; Broersma, *Beschaafde vooruitgang*, 180-185.
- 25 Vgl.: Marcel Broersma, 'Form, Style and Journalistic Strategies. An introduction', in: Idem ed., *Form and Style in Journalism. European Newspapers and the Representation of News, 1880-2005* (Leuven, Paris and Dudley: Peeters, 2007), pp. ix-xxix.
- 26 Frank van Vree, *De wereld als theater. Journalistiek als culturele praktijk* (Amsterdam, 2006) 28.
- 27 Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen, 1995), 9.
- 28 Peter Bak, *Een 'meneer' van een krant. Trouw en Bruins Slot, 1943-1968* (Kampen, 1999), 13.
- 29 Chris Lorentz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam en Meppel, 1998; 5^e herz. dr.), 52-54, 266-267.
- 30 Jack S. Levy, 'Explaining Events and Developing Theories. History, Political Science and the Analysis of International Relations', in: C. Elman and M.F. Elman (eds.), *Bridges and Boundaries. Historians, Political Scientists, and the Study of International Relations* (Cambridge, 2001), 39-84; aldaar 40.
- 31 Lorentz, *De constructie van het verleden*, 225.
- 32 Wijffjes, 'Perspectief in persgeschiedenis', 223-224.
- 33 R. Chartier, 'Intellectual History or Sociocultural History? The French Trajectories', in: D. Lacapra en S.L. Kaplan (red.), *Modern European Intellectual History. Reappraisals and New Perspectives* (Ithaca, 1982), 30.
- 34 Marlene Manoff, 'Archive and Database as Metaphor. Theorizing the Historical Record', *Portal: Libraries and the Academy* 10/4 (2010) 385-398, aldaar 389.
- 35 Lev Manovich, *The language of new media* (Cambridge, 2001), 218-225.
- 36 Manoff, 'Archive and Database as Metaphor', 386.
- 37 Marlene Manoff, 'The Materiality of Digital Collections. Theoretical and Historical Perspectives', *Portal. Libraries and the Academy* 6 (2006) 311-325, aldaar 320.
- 38 Zie het artikel van Edwin Klijn in dit nummer: 'Van "oud" geheugen naar digitaal brein. Massadigitalisering in de praktijk', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 14/2 (2011).
- 39 Manovich, *The language of new media*, 225.
- 40 Te raadplegen op: www.archiefleeuwardercourant.nl.
- 41 Te raadplegen op respectievelijk: kranten.kb.nl en www.britishnewspaperarchive.co.uk.
- 42 Jay David Bolter, *Writing Space. The Computer, Hypertext, and the History of Writing* (Hillsdale, N.J., 1991), 31.
- 43 Vgl. Ewoud Sanders, *Eerste Hulp Bij e-Onderzoek voor studenten in de geesteswetenschappen. Slimmer zoeken, slimmer documenteren* (Amsterdam, Den Haag en Leiden, 2011), 12.
- 44 Zoekactie op www.kranten.kb.nl op 28-12-2011.
- 45 Zie voor een nuttige en praktische inleiding: Sanders, *Eerste Hulp Bij e-Onderzoek*, 12-18.
- 46 Deacon, 'Yesterday's Papers and Today's Technology', 8.
- 47 Deacon, 'Yesterday's Papers and Today's Technology', 12.
- 48 Helleke van den Braber en Jan Gielkens (red.), *In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context* (Amsterdam, 2010), 237.
- 49 Marcel Broersma. 'De hand van Romme. C.P.M. Romme als staatkundig hoofdredacteur van de *Volkskrant* (1945-1952)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 115 (2000), 561-584, aldaar 572.
- 50 Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 17.
- 51 Zie: Broersma, 'Form, Style and Journalistic Strategies. An introduction'.
- 52 Zie hiervoor met name het werk van Gerard Termorshuizen.
- 53 Zoekactie "Charles Boissevain" via: kranten.kb.nl op 29-12-2011.

- 54 Gilbert Shapiro en John Markoff, 'A matter of Definition', in: Carl W. Roberts (red.), *Text Analysis for the Social Sciences. Methods for Drawing Statistical Interferences from Texts and Transcripts* (Mahwah, NJ, 1997), 14.
- 55 Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 17.
- 56 Shapiro en Markoff, 'A matter of Definition', 18.
- 57 Zie: <http://www.diggingintodata.org>.
- 58 Broersma, 'Journalism as Performative Discourse'; Harbers en Den Herder, 'On the Spot'.
- 59 Zie: Marcel Broersma, 'The discursive strategy of a subversive genre. The introduction of the interview in US and European journalism', in H.W. Hoen and M.G. Kemperink, eds., *Vision in Text and Image. The Cultural Turn in the Study of Arts* (Leuven, Paris and Dudley: Peeters, 2008), 143-158.